

ТЕКСТ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Яскравою ознакою сучасного уроку української мови є широке й різноманітне використання текстового матеріалу – засобу навчання, що має значний дидактично-розвивальний потенціал. Саме на рівні тексту відбувається з'ясування семантики слова, його поняттєвих зв'язків, усвідомлення стилістичної диференціації моделювання зв'язного висловлення. У лінгвістиці й лінгводидактиці немає єдиної точки зору на те, з яким класом явищ доцільно співвідносити текст (одиниця мовлення, вищий рівень мовної системи, мовленнєвий витвір). Це спричинило наявність у сучасній мовознавчій і методичній літературі значної кількості різних визначень.

Опрацювання змісту мовознавчих студій засвідчує, що дослідники (Л. Бабенко, М. Бахтін, Ф. Бацевич, Е. Бенвеніст, А. Вежбицька, О. Галапчук, І. Гальперін, М. Голянич, Т. ван Дейк, Т. Єщенко, А. Загнітко, Ю. Караулов, І. Ковалик, В. Кононенко, Т. Космеда, М. Кочерган, Ю. Лотман, Н. Непийвода, О. Онуфрієнко, Г. Почепцов, О. Селіванова, З. Тураєва, Г. Яворська та ін.) текст визначають багатоаспектно, зокрема, як: мовленнєве утворення, зафіксоване на письмі (З. Тураєва); цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептально та структурно інтегрованої, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури (О. Селіванова); будь-яку послідовність слів (знаків), зведену за правилами цієї системи мови (К. Серажим); середній елемент схеми комунікації, яку можна уявити у вигляді триелементної структури: автор (адресант) → текст → читач (адресат) (А. Загнітко); витвір мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до цього типу документа, витвір, який містить заголовок і ряд особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну настанову (І. Гальперін). В Енциклопедії «Українська мова» текст потлумачено як писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю [8, с. 704].

Погоджуємося з думкою Ю. Лотмана, що текст – «це, безперечно, один із найуживаніших термінів у науках гуманітарного циклу. Розвиток науки в певні моменти викидає на поверхню такі слова; лавиноподібне зростання їх частотності в наукових текстах супроводжується втратою необхідної однозначності. Вони не стільки термінологічно точно означають наукове поняття, скільки сигналізують про актуальність проблеми... Історія таких слів могла б скласти своєрідний індекс наукової динаміки» [1, 430].

О. Селіванова пояснює, що відсутність єдиного тлумачення поняття «текст» у мовознавстві зумовлено абсолютизацією його структурної організації та граматичних засобів зв'язності; формально-структурною, жанрово-стилістичною різноплановістю текстів і специфікою способу його репрезентації; багатоплановістю підходів до лінгвістичного вивчення тексту (онтологічний, гносеологічний, власне лінгвістичний, психологічний, прагматичний, комунікативний, модальний, структурний, номінативний, когнітивний, соціально-історичний); звуженням функції тексту до рівня складника комунікативного процесу, посередника, засобу, процесу й мети комунікації, абсолютизацією у складі дефініції певної категорії або кількох категорій тексту (наприклад, зв'язності) [377, с. 492–493].

Місце текстів різної жанрово-стильової належності в системі навчання української мови науково обґрунтоване в сучасній лінгводидактиці (О. Андрієць, З. Бакум, О. Божко, О. Глазова, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Т. Гульчук, Л. Златів, О. Караман, С. Караман, О. Кравчук, В. Мельничайко, А. Нікітіна, Л. Овсієнко, С. Омельчук, М. Пентиліук, Н. Перхайло, Л. Попова, А. Попович, Г. Шелехова, А. Ярмолюк та ін.), чітко виписані лінгводидактичні і психологічні засади застосування їх: розуміння тексту як витвору мовленнєвої діяльності, «єдності мовних знаків, що організовані за нормами цієї мови і є носіями інформації» [1, с. 621].

Про важливість, актуальність і доцільність системної роботи з текстами на уроках української мови свідчать такі переваги цього засобу навчання:

- сприяє ненав'язливому залученню учнів до духовного багатства нашого народу, засвоєнню важливих і цікавих відомостей;

- текст формує внутрішню потребу читати й збагачувати себе прочитаним, розвиває уміння критично ставитися до прочитаного, навички осмисленого читання;
- розвиває уяву, творчий потенціал учнів;
- мотивує учня на навчальну діяльність, підвищує його пізнавальний інтерес;
- демонструє красу й виражальні багатства української мови, розвиває навички естетичного сприйняття мови;
- поліпшує якісні характеристики мовлення, сприяє збагаченню їхнього активного словника;
- створює умови для організації індивідуальної, парної, групової роботи;
- сприяє заощадженню часу на уроці й розширенню пізнавально-розвивальних, виховних можливостей уроку;
- реалізує міжпредметні зв'язки на уроці;
- створює умови для пошуку й осмислення проблеми;
- розвиває оргдіяльнісні навички (цілевизначення, планування, коригування, рефлексія);
- формує навички дбайливого ставлення до мови і свого мовлення;
- сприяє формуванню мовного чуття і смаку;
- впливає емоційно на учня, розвиває і збагачує його емоційний інтелект тощо [2, с. 3].

Для вчителя текст – це засіб формування ціннісних орієнтацій, предметної і ключових компетентностей учнів, для учнів – джерело інформації, об'єкт розуміння й вивчення. Однак поза увагою нерідко перебувають такі можливості тексту, як естетика мови, визначення головної й другорядної інформації, фіксування інформації різними способами, виконання логічних дій (аналіз, синтез, порівняння, класифікування, узагальнення, виявлення тези й доказів; добір власних аргументів; формулювання висновків), «переведення» тексту з одного стилю в інший; переведення тексту в інший формат: таблицю, схему, малюнок та ін.

Текст настільки універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації багатьох методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці. Пропонуємо розгорнутий алгоритм роботи з текстом у ліцеї:

- читання, створення інтонаційної карти тексту;
- переказування тексту;
- словникова робота (з'ясування лексичного значення слова, тематичне групування лексики, активізування в мовленні; виховання уваги до незнайомих слів; сполучуваність слів тощо);
- визначення й осмислення теми, головної думки;
- визначення ознак і композиційних елементів тексту;
- визначення стильових рис, мети висловлення;
- співвіднесення мовних засоби із задумом, типом, жанром і стилем мовлення;
- визначення й обґрунтування типу мовлення;
- організація групового чи індивідуального лінгвістичного дослідження;
- організація самостійної роботи;
- визначення емоційного впливу тексту на читачів, слухачів;
- виявлення й маркування певного мовного явища;
- узагальнення певного мовного матеріалу (групування, класифікація, структурування й систематизування);
- формулювання тези, гіпотези, добір аргументів;
- проведення аналогії з відомими фактами, прикладами з життя людей, історичними подіями, прислів'ями й афоризмами, творами, цитатами з творів, епіграфами і багато ін.;
- пояснення написання й вимови;
- організація супутнього повторення;
- привернення уваги до тропів задля формування відчуття естетичної насолоди;
- удосконалення тексту;
- добір слів й виразів, що сприяють налагодженню психологічного комфорту, унеможливають конфлікт;
- видозміна тексту (розширення, скорочення, збагачення певними одиницями (влучними словами і виразами, синонімами, епітетами, фразеологізмами, тропами), заміна одних одиниць іншими, логічне розташування змістових елементів структури тексту);
- виявлення проблеми;
- виконання логічних операцій (аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, висновки);

- осмислення поведінкових зразків героїв тексту й зіставлення їх з поведінковими нормами нашого суспільства;
- прогнозування психологічного впливу тексту на співрозмовника;
- виявлення прийомів гармонійного спілкування;
- висловлення власного ставлення до змісту тексту;
- добір коментарів;
- «переведення» тексту з одного стилю в інший;
- переведення тексту в інший формат: схему, малюнок, таблицю тощо);
- виявлення слів і виразів-конфліктогенів;
- створення власного висловлення тощо.

Для роботи на уроках пропонуємо різні форми подання тексту: текст-зразок, деформований текст, базовий текст (потребує лексичного наповнення, змістових чи композиційних змін), текст незакінчений [2, с. 3-4].

Лінгводидакти доводять, що «ключові компетентності є ключем до успішної адаптації особистості в суспільстві, індикатором, за яким можна визначити готовність і здатність її функціонувати в основних сферах життя, наприклад, економічній, соціальній, духовній. З огляду на це має змінитися функція застосування тексту на уроці української мови з інформаційно-репрезентаційної на когнітивно-спонукальну, оскільки знання вже є не самоціллю, а засобом досягнення певної мети» [5].

У лінгвістиці текст визначено як категорію, що показує «мову в дії». Саме ця якість тексту й дозволяє зробити мовленнєве середовище не штучним, а природнім. Прагнення вчителя до того, щоб на уроках української мови звучало зразкове мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше являє собою невеликі уривки художніх творів.

У цьому контексті особливої уваги потребує проблема визначення тематики взірцевих текстів як потужного засобу створення розвивального мовленнєвого середовища. Радимо дотримуватися пропорційності взірцевих текстів класиків художнього слова (І. Багряного, О. Гончара, Є. Сверстюка, В. Сухомлинського, Л. Костенко, В. Симоненка, В. Стуса, І. Франка, Т. Шевченка та ін.) і сучасників (Г. Вдовиченко, С. Гридіна, Л. Долик, М. Дочинця, М. Жайворона, І. Мацко, Слави Світової та ін.).

Методично виправданим є використання на уроках української мови прецедентних текстів, тобто загальновідомих хрестоматійних текстів, відтворених в інших художніх творах, у мовленні людей з високим рівнем мовленнєвої й загальної культури, що мають надособистісний характер, тобто широко відомих оточенню певної особистості, включаючи її попередників і сучасників [4, с. 216].

Не втрачають ваги тексти, спрямовані на духовно-моральний розвиток особистості: про культуру пам'яті, збереження національних традицій, екологічної проблематики і т. ін. Для сучасних старшокласників особливо важливо розширювати тематичне поле, щоб зміст прочитаного викликав світлі почуття, позитивні емоції, відчуття гармонії з довкіллям, допомагав сформувати оптимістичне світосприйняття, демонстрував схвалені суспільством норми поведінки, популяризував людські чесноти. Суттєвим чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення. Спостереження за освітнім процесом переконують у тому, що цікавими для учнів старших класів є тексти про сучасні досягнення, відкриття, професії, правила збереження здоров'я, тайм-менеджмент, індустрію краси й моди, основи фінансової грамотності та ін.

Особливу роль у вихованні, розвиткові сучасних учнів мають тексти, спрямовані на духовно-моральний розвиток особистості. Значущими є тексти, що викликають світлі почуття, позитивні емоції, дають змогу відчувати себе в гармонії з довкіллям, допомагають сформувати оптимістичне світосприйняття. Психологами переконливо доведено, що істотним чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення [Зимня, с. 227].

Широке й різноманітне використання текстового матеріалу є прикметною ознакою сучасного підручника української мови. Прагнення авторів підручників до того, щоб на уроках української мови звучало взірцеве мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше є уривками цікавих текстів різної жанрово-стильової належності. Основним принципом побудови сучасних підручників української мови вважаємо текстоцентричність, що передбачає використання текстів, що має дидактико-розвивальний та виховний потенціал.

У лінгводидактиці вироблено ефективні стратегії смислового читання й роботи з текстом, наприклад: стратегія пошуку інформації і розуміння прочитаного передбачає такі кроки, як

визначення теми, головної думки, мети, призначення тексту; формулювання тези, що виражає загальний його смисл; смислове згортання інформації, висловленої в тексті; стратегія перетворення й інтерпретування інформації містить такі кроки, як структурування текстів з використанням списків, заголовків, покликань; перетворення текстового масиву в інші форми представлення інформації – таблиці, схеми, хмари тегів тощо, інтерпретування тексту, що передбачає зіставлення й протиставлення переданої в тексті інформації; стратегія оцінювання інформації передбачає вміння пов'язувати інформацію, вміщену в тексті, зі знаннями, наявними в учнів і здобутими ними з інших джерел, пошук аргументів для доведення власного погляду, оцінювання змісту й форми тексту, використання автором мовних засобів, висловлення власної думки про текст. Означені стратегії реалізуються через уведення таких прийомів, як виділення ключових слів у тексті, маркування тексту (я знаю і розумію; я знаю, але не дуже розумію (цей матеріал є складним для мене), я не знаю (цей матеріал новий для мене), заповнення таблиці «Знаю – хочу дізнатися – дізнався (дізналася)», добір заголовка до тексту, сенкан, кластер тощо. Важливо, щоб ці прийоми застосовували під час навчання української мови в ліцеї систематично, а не епізодично.

Аналіз тексту потребує виходу за межі лінійних зв'язків між мовними одиницями. Важливо побудувати роботу з текстом таким чином, щоб забезпечити розуміння мовленнєвих тонкощів, сприймання цікавих лексем, фразеологізмів, нетрафаретних висловів, що сприяє формуванню мовного чуття. Саме в процесі роботи з текстом формуються предметна й ключові компетентності учнів, розвивається їхня емоційна сфера й духовний світ.

Критеріями добору текстів вважаємо високий рівень їхнього інформативного насичення, актуальність, доступність, що забезпечує можливість адекватного сприймання змісту твору синхронно з його читанням, виховний потенціал, наповнення дидактично значущими мовними одиницями відповідно до теми уроку, урахування психологічних особливостей реципієнтів – адресатів мовлення, досконалість відбору мовних одиниць у створенні тексту відповідного стилю й жанру мовлення, здатність тексту бути об'єктом пошукової діяльності учнів, спроможність тексту спонукати учнів до словесного самовдосконалення, лінгвокреативності. Важливим критерієм добору текстів вважаємо наявність у ньому проблеми, шляхи розв'язання якої учні повинні запропонувати самостійно.

Мета вчителя-словесника полягає в тому, щоб на конкретних прикладах навчити учнів визначати ознаки стилю, жанру тексту, виявляти обрані авторами засоби художньої виразності, бачити оригінальність їхнього задуму, що сприяє поступовому розширенню уявлень про різноманітність стилів і жанрів мовлення.

Отже, сьогодні текст став одним із основних засобів навчання української мови. Системне використання текстового матеріалу на уроках української мови сприяє ознайомленню учнів із особливостями зв'язку висловлення й готує їх до глибокого розуміння класичних і створення власних текстів. Важливими для методично правильної організації роботи з текстами є врахування сучасних досягнень психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвістики тексту, стилістики, риторики, літературознавства, які різнопланово розглядають питання практичної реалізації мовної системи.

Література:

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст./ За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. Львів. 2001.
2. Голуб Н.Б. Робота з текстами на уроках української мови у процесі вивчення синтаксису й пунктуації у 8-9 класах // Українська мова і література в школі. 2017. №1. С. 2-8.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов. 3-е изд., пересмотр. М.: МПСИ. 2010. 448 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. М.: ЛКИ. 2010. 264 с.
5. Попова Л.О. Принципи формування текстотворчих умінь учнів старшої школи. Українська мова і література в школі. 2018. № 3. С. 22–26.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля. 2010. 844 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. К., 2007/2008. – 712 с.
8. Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 752 с.